

De suizende 'r' (3)

In deze derde aflevering over de suizende 'r' komt allereerst de klankontwikkeling 'rl' > 'rs, rz' (type 2C) aan de orde. Deze klankontwikkeling komt m.i. alleen voor in drie plaatsnamen en heeft een zeer klein verspreidingsgebied. Bij de 'rl' is de situatie erg ingewikkeld en misschien ook wel chaotisch.¹ We beginnen met twee overtuigende voorbeelden van de genoemde klankontwikkeling. De plaatsnaam *Oerle* wordt in het dialect uitgesproken als *Oers* (*Oewers*). Een duidelijk geval van een suizende 'r' dus. Niet ver daarvandaan bij Veldhoven ligt het gehucht *Heers*. De oudste vorm luidt *Herle* (1297); in 1449 duikt voor het eerst een vorm met 'rs' op: *Heerse*.

Beide namen zullen in oorsprong op –lo 'bos, open plek in bos' geëindigd zijn. Er zijn nogal wat plaatsnamen waarbij dat –lo door een 'r' voorafgegaan werd. Hoe heeft die 'rl' zich in het algemeen ontwikkeld? Frequent is de omwisseling van 'rl' tot 'lr', waarna geen suizende 'r' meer kan ontstaan.

Dit is bijvoorbeeld gebeurd in de plaatsnaam *Waderlo* (1156) > *Wadelre* (1469) > *Waalre*. Uit deze laatste vorm zal ook de dialectuitspraak verklaard moeten worden: *Waalre* > *Waalre* > *Waldre* > *Woldere*. De dialectuitspraak van *Wintelre* (1331) < *Winterle* (1312) < *Winterlo* (begin dertiende eeuw) is *Wijntersel/Wentersel*. Weijnen neemt aan dat hier sprake is van een suizende 'r'. Dat zal niet juist zijn: er is immers geen sprake van 'rl' > 'rs' want de 'l' is niet uit de naam verdwenen. Hij denkt aan *Winterlo* > *Winterel* (een vorm die niet voorkomt) > *Wintersel* (maar uit de enkele 'r' ontstaat nooit een suizende 'r'). De Bont² heeft een betere verklaring. Hij neemt aan dat het element –lo (-le) vervangen is door –sel onder invloed van een aantal plaatsnamen in de buurt die ook op –sel eindigen zoals *Hulsel*, *Eersel*, *Steensel*, *Knegsel*, *Netersel*. Eenzelfde soort analogie veronderstellen we in *Aorzel* < *Aarle* in Best. Een soortgelijke vervanging van de ene uitgang door een andere vind je ook in de naam *Nistelrode* (uitgesproken *Nisselrooi*): *Nisterle* (ca 1205) > *Nistelre* (1310) > *Nistelroye* (ca 1560). Het element –roye is vervolgens "verdeftigd" tot –rode: *Nistelrode*. Mogelijk hebben hier namen als *Rooi* (Sint-Oedenrode), *Gijzenrooi*, *Stramprooi* een rol gespeeld. En zeker ook het nog dichterbij gelegen *Mirrooi* (< *Middelrode*).³

In de plaatsnaam *Aarle* (van *Aarle-Rixtel*) is geen suizende 'r' ontstaan. De dialectuitspraak is *Aole*. Ook in *Oerle* (in de gemeente Nuenen) komt geen suizende

'r' voor. De dialectuitspraak is *Olen*. In deze namen is de 'r' dus weggefallen.

Buiten het bekende suizende 'r'-gebied is de 'r' verdwenen in plaatsnamen als *Goirle* > *Gool*, *Oerle* > *Oel(e)* (Tilburg), *Baarle* > *Baal* en *Meerle* > *Meel*. Dit is ook het geval in *Kastel* (dialectuitspraak voor *Castelré* (< *Castelre* ca 1130), gemeente Baarle-Nassau. Volgens Weijnen valt de 'r' weg in toponiemen oorspronkelijk eindigend op –rlo (wanneer geen verspringing van de 'r' plaatsvond) ten westen van Oirschot.⁴ *Olen* en *Aole* tonen aan dat het verschijnsel oostelijker voorkomt. In *Casteren* (< *Casterlo* 1200 – 1225) is de 'l' verdwenen.

Tongelre is op het ogenblik een stadsdeel van Eindhoven. In 1241 komt de naam voor als *Tongerle*. Daarna is de 'rl' veranderd in 'lr', zoals blijkt uit *Tonghelre* (1404). Naast de officiële naam *Tongelre* bestond de dialectuitspraak *Tongerze*, met suizende 'r' dus. Omdat de suizende 'r' uit 'rl' ontstaan moet zijn, moet die uitspraak al voor 1404 bestaan hebben (als tenminste de vorm *Tongerle* niet enige tijd naast *Tongelre* is blijven voortbestaan). Verder bestaat de dialectuitspraak *Tongere* (waarin ook de 'l' verdwenen is).

Samengevat: bij *Oers*, *Heers*, *Tongerze* hebben we met een suizende 'r' te maken van het type 'rl' > 'rs, rz'. Het verspreidingsgebied van deze klankverandering is waarschijnlijk beperkt gebleven tot Eindhoven en onmiddellijke omgeving. Elders heb ik hier geen (zekere) voorbeelden van aangetroffen.

In *merzel* 'merel' wordt de 'rz' door Goossens verklaard als suizende 'r'.⁵ De suizende 'r' zou volgens hem karakteristiek zijn voor dit gebied (hetgeen niet geheel juist is). J. Swanenberg huldigt dezelfde opvatting:

- 1 D.P. Blok, De namen op –rlo (-rler) in zuidoostelijk Nederland. In: *Taal en Tongval* 23 (1971), 67 wijst al op deze "verwarde" situatie.
- 2 A.P. de Bont, *Dialect van Kempenland*, deel 3, Assen 1969, 219.
- 3 Vriendelijke mededeling van Jos Swanenberg.
- 4 A. Weijnen, *Vergelijkende klankleer van de Nederlandse dialecten*, Den Haag 1991, 142.
- 5 J. Goossens, *Sprachatlas des nördlichen Rheinlands und des Südöstlichen Niederlands, erste Lieferung*, Marburg 1988, 34.

“de lexicale variant *mersel/merzel* is ontstaan uit *merel* met suizende –r-.”⁶ *Merzel*, *mersel* komt voor in Spoorдонк, Best, Oirschot, de Beerzen, Gestel en Hapert, buiten of op de rand van het suizende ‘r’-gebied dus. Het verspreidingsgebied is daarom nogal atypisch voor een woord met suizende ‘r’. Bovendien is er geen sprake van ‘rl’ > ‘rz’ indien ontstaan uit Middelnederlands *merle*, want de ‘l’ zit nog steeds in het woord. In het woord *merel* kan geen suizende ‘r’ ontstaan. Wat opvalt is dat een aantal benamingen voor de merel een achtervoegsel bevat: *meerling*, *merelaan*, *meelder*, *merelaar(d)*, *melloew*, *malder(t)*. Ik zie in *mersel/merzel* dan ook het achtervoegsel –sel.

Een bijkomend argument om in het woord *merzel* geen suizende ‘r’ aan te nemen is het volgende. We zouden bij het woord *merel* (< Middelnederlands *merle*) eenzelfde klankontwikkeling mogen verwachten als bij het woord *kerel* (< Germaans **kerla-*) en *perel* ‘parel’ (< Middelnederlands *perle*). Deze woorden vertonen ook nooit een suizende ‘r’.

Weijnen denkt (in het voetspoor van Van Ginniken) dat er aanwijzingen zijn dat de suizende ‘r’ oorspronkelijk een veel groter verspreidingsgebied gehad moet hebben. Hij denkt tot in Overijssel, Drente en West-Vlaanderen. We zullen die “aanwijzingen” nu nader kritisch bezien. Op de eerste plaats zullen we een aantal toponiemen (van buiten het suizende ‘r’-gebied) de revue laten passeren waarvan deskundigen aannemen dat de suizende ‘r’ een rol gespeeld kan hebben. We stellen voorop dat pas met voldoende zekerheid van een suizende ‘r’ gesproken kan worden als er een oudere vorm met ‘rr’, ‘rn’ of ‘rl’ aangewezen kan worden, waaraan een jongere vorm met ‘rs’ of ‘rz’ beantwoordt. Is die oudere vorm niet aan te wijzen dan kunnen we hooguit spreken van een veronderstelling. Die oudere vormen blijken in geen enkel geval gegeven te kunnen worden, zoals hierna zal blijken.

Weijnen wijst zelf op *Duurse* in Drente⁷, *Veursesbeek*, een gehucht bij Esbeek en *Oversend*, een gehucht bij Esch.⁸

D. P. Blok⁹ noemt de plaatsnaam *Maren* (< *Marsna*), maar die voldoet zeker niet aan de genoemde voorwaarden. Verder geeft hij *Hoorsik* bij Driel en de *Horzikken* bij Dreumel. Hij brengt deze namen in verband met het toponiem *Hoornik*. Maar het bewijs dat *Hoorsik* of *Horzikken* in een ouder stadium *Hoornik* heetten, ontbreekt. Verder worden genoemd *Parske* te Wamel, *Parsdeel* te Leeuwen, *Parzik* te Rossum, *Perzik* te Delwijnen, *Perzik* te Buurmalsen, *Perzik* te Maurik. Volgens Blok allemaal te verklaren uit *Perk* of *Park*. Maar nergens wordt aangetoond dat een oudere vorm inderdaad *Park* of *Perk* was. Maar zelfs als dat zo was, hebben we nog steeds geen oudere vorm met ‘rr’, ‘rn’ of ‘rl’. Ook toont hij niet aan dat het toponiem *Overparsig* uit het oudere *Overperrick* ontstaan is.

Edelman, Edelman-Vlam noemen nog enkele namen als *Hoorsik* (Driel), *Horsik* (Dreumel, Empel), *Harsik* (Empel, Gewande), enz.¹⁰

Chr. Buiks denkt aan de mogelijkheid van een suizende ‘r’ bij *Berseldonk*, *Kersdonk*, *Berschot*, *Borst*.¹¹ Bij geen van deze namen is een oudere vorm met ‘rr’, ‘rn’ of ‘rl’ bekend.

J. B. van Loon¹² veronderstelt dat in *Dorst* (ten oosten van Breda) dat sinds 1296 bekend is, een suizende ‘r’ aanwezig zou kunnen zijn. Hij reconstrueert een ouder *Dornt. Voor de *Borskens* ten westen van Baarle-Nassau denkt hij aan een oorspronkelijk *Bornkens.

K. A. H. W. Leenders¹³ veronderstelt dat *Kerzel* en *Meersel* (ten zuiden van Galder) een suizende ‘r’ bevatten en uit *Keerle en *Meerle ontstaan moeten zijn. Zelfs als die vormen bestaan zouden hebben kan er nog geen sprake zijn van de klankontwikkeling ‘rl’ > ‘rs(z)’ omdat de ‘l’ nog steeds aanwezig is. Samenvattend kunnen we vaststellen dat er op grond van boven genoemde toponiemen geen bewijs geleverd is dat de suizende ‘r’ vroeger in een groter gebied voorkwam. Frappant is dat er veel veronderstellingen zijn maar geen enkel bewijs. Geen enkele oudere vorm met ‘rr’, ‘rn’ of ‘rl’. Voorlopig berust de these dat de suizende ‘r’ in een veel groter gebied voorkwam op drijfzand.

Is er dialectmateriaal dat wel het bewijs zou kunnen leveren voor een groter verspreidingsgebied? Bij dialectwoorden moet je al voorzichtiger zijn. Die kunnen gemakkelijk op reis gaan vanuit het oorspronkelijk suizende ‘r’-gebied. Laten we de genoemde aanwijzingen wat nader beschouwen. Weijnen wijst op de mogelijkheid van een suizende ‘r’ in Elburg. In Elburgse rechtsbronnen komt rond 1400 *borzen* voor, dat door de bezorger van de tekst aangezien wordt

6 J. Swanenberg, *Lexicale variatie cognitief-semantisch benaderd. Over het benoemen van vogels in de Zuid-Nederlandse dialecten*, 2000, 83.

7 A. Weijnen, t.a.p. 141.

8 A.A. Weijnen, *De dialecten van Noord-Brabant*, Den Bosch 1987, 29.

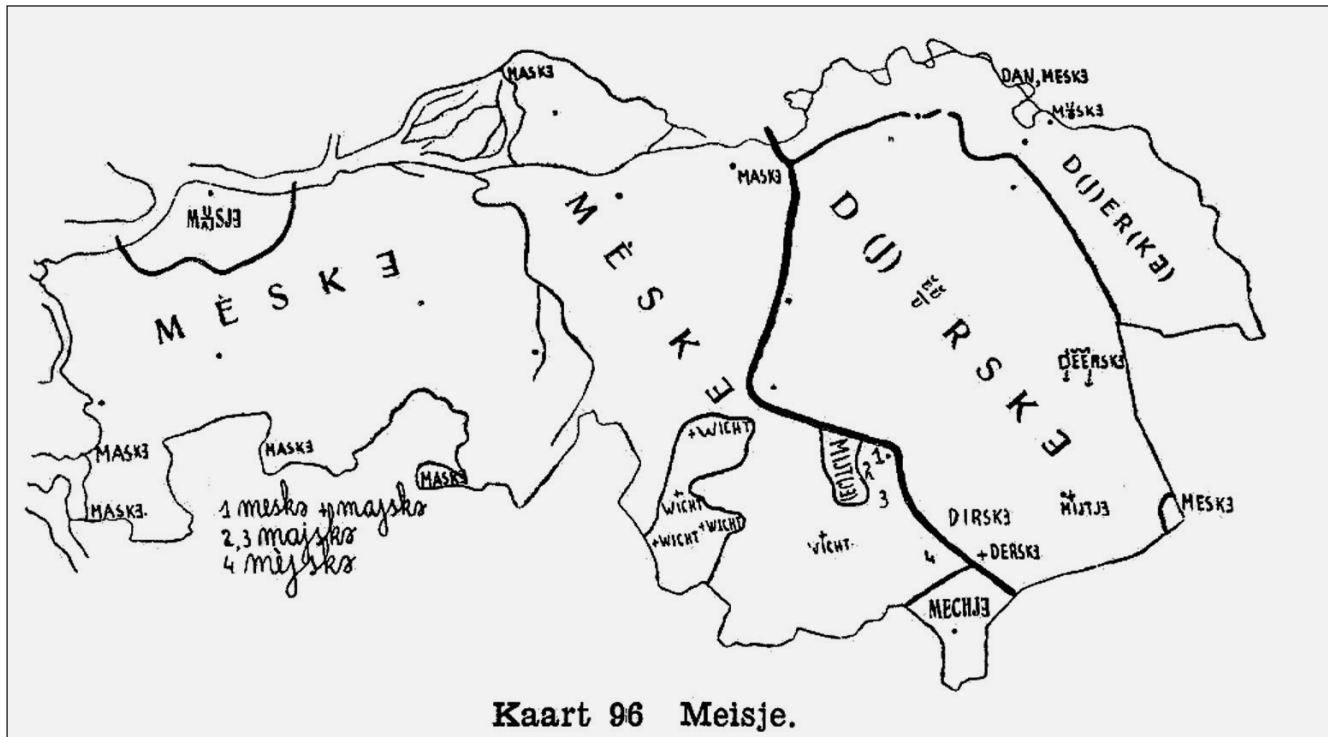
9 D.P. Blok, Over de voorgeschiedenis van de grens tussen Hollands en Gelders. In: A. Keij, D.P. Blok, *Taalgrensproblemen in het rivierengebied*, Amsterdam 1975, 20.

10 C.H. Edelman, A.W. Edelman-Vlam, De relatie tussen naam en vorm van percelen in het Rivierkleigebied. In: *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam* 42 (1966), 71.

11 Chr. Buiks, *Laatmiddeleeuws landschap en veldnamen in de Baronie van Breda*, Assen 1997, 10, 11, 13, 96.

12 J.B. van Loon, De suizende R in enkele westbrabantse plaatsnamen. In: *Naamkunde* 2 (1970), 181 – 185.

13 K.A.H.W. Leenders, Princenhage: Een dorp met twee namen. In: *Naamkunde* 14 (1982), 220 – 230.

Kaart 96 Meisje.

Kaart voor het woord 'meisje' in de dialecten van Noord-Brabant (A.A. Weijnen 1937).

als een schrijffout voor *bornen* 'branden'.¹⁴ Nogal dubieus dus, te meer ook omdat in het suizende 'r'-gebied *borzen* 'branden' in het geheel niet voorkomt.

Van Keymeulen¹⁵ wil *piezeworm* (omgeving Kloosterzande, Koewacht, Opstal, Buggenhout) uit een suizende 'r' verklaren: *piereworm* > *pierzeworm* > *piezeworm*. Zo veronderstelt hij ook de ontwikkeling: *piereling* > *pierzeling* > *piezeling*. *Pier* komt niet met suizende 'r' voor in Oost-Brabant, maar heeft dan ook geen oudere vorm met 'rr', 'rn' of 'rl'. Onjuiste verklaring derhalve. Bovendien ontbreekt ook de tussenvorm *pierzeworm* en *pierzeling*.

Weijnen noemt nog *fleers* 'klap, oorveeg' dat bijv. in de Zaanstreek voorkomt. Als het woord van *fleer* afgeleid is, kan er geen sprake zijn van een suizende 'r'. Hiernaast komen ook *flaars* 'slons', *flars*, *flers* 'flard' voor. De herkomst van al deze woorden is onduidelijk. Het zullen vermoedelijk wel klankexpressieve woorden zijn, maar voor de aanname van een suizende 'r' ontbreekt iedere grond. Tekenend is ook dat in het suizende 'r'-gebied (voor zover mij bekend) uitsluitend vormen zonder de 's' voorkomen, zoals *fleer*. Breda kent bijv. wel *flers*.

Met *durske* 'meisje' in de Bommelerwaard en Meijel zitten we zo dicht bij het suizende 'r'-gebied dat er sprake zal zijn van een leenwoord. Zo was ook het woord *durske* wel bekend in het Kempenland. In Esch is de vorm *tweers* 'twijngaren' opgetekend. Maar er hoeft bijvoorbeeld maar een kleermaker of naaister van Rosmalen naar Esch te verhuizen en dan kan een dergelijk woord daar zomaar opduiken. Het WBD geeft voor Esch verder geen enkel woord met suizende 'r'. Daarom lijkt er weinig grond te zijn om de

plaats Esch tot het suizende 'r'-gebied te rekenen. Verder is het ook niet zo vreemd dat een Oost-Brabants spreekwoord als *zeuven heurzen kunnen 'n perd beteurzen* ook in Venray bekend is.¹⁶ Dialectgrenzen zijn niet tot op een millimeter nauwkeurig te trekken. Ook de verspreiding van de woorden met suizende 'r' verschilt onderling nogal.

We besluiten met de constatering dat er geen doorslaggevende argumenten zijn voor de veronderstelling dat het verspreidingsgebied van de suizende 'r' zich ver buiten het bekende gebied in Oost-Brabant uitgestrekt heeft. Zeker is er geen aanleiding om aan West-Vlaanderen, Overijssel en Drente te denken. Het lijkt erop dat een door Van Ginniken geponeerde veronderstelling velen op het verkeerde been gezet heeft.

In de volgende en laatste aflevering over de suizende 'r' bespreken we nog West-Vlaamse werkwoorden zoals *klaarsen*, *naarsen*, e.d en zullen dan tot de conclusie komen dat die niets uit te staan hebben met onze suizende 'r'.

14 B. van den Berg, *Oude tegenstellingen op Nederlands taalgebied*, Leiden 1938, 29.

15 J. Van Keymeulen, De benamingen voor de regenworm in de Zuidelijk-Nederlandse dialecten. In: *Huldealbum Hugo Ryckeboer. Nochtans was scherp van zin* (red. V. De Tier, enz.), Deinze 2000, 468.

16 W. Schols, G. Linssen, *Venrays woordenboek*, Venray 1998, 226.